

УДК 821.161.2-3Мор(043)

Л. В. Романенко

**ПОСТАТЬ ІВАНА СІРКА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
(на матеріалі творів М. Морозенко «Іван Сірко, великий характерник», «Іван Сірко, славетний кошовий»)**

Пропонована стаття досліджує особливості інтерпретування постаті Івана Сірка у творах Марії Морозенко «Іван Сірко, великий характерник», «Іван Сірко, славетний кошовий». Метою роботи є розкриття особливостей художнього бачення козацьких реалій, звернення до містичних сил, які були помічниками козакам у перемозі над ворогами, а також аналіз і співставлення особливостей відтворення цього персонажа в художньому тексті й історичних джерелах.

Ключові слова: характерник, кошовий, образ, поетика, художній текст.

На сучасному етапі розвитку української літератури все більше зростає інтерес до таємниць вітчизняної історії. З часом відкриваються різні сторони життя запорозьких козаків – славетних захисників рідної землі. Проте найбільший інтерес привертають до себе спогади про козаків, що мали надзвичайні сили і називалися характерниками.

Відомості про цих козаків достатньо представлені в українському фольклорі, втілені в образотворчому мистецтві. Були спроби дослідження їх здібностей з наукової точки зору. Проте в літературі ці герої були представлені не так чисельно. Поодинокі згадки про них зустрічалися у писемних джерелах, але останнім часом їх чисельність значно збільшилася. Образи козаків-характерників по-різному інтерпретуються в різних дискурсах, проте спільним залишається те, що до цих постатей інтерес не згасає.

Серед характерників найяскравішою постаттю є Іван Сірко, якого поважали козаки і боялися вороги. Чудо його народження уже вказувало на те, що він здобуде славу Україні.

Метою цієї розробки є визначення художніх особливостей у змалювання постаті славетного козака в літературі на матеріалі творів Марії Морозенко «Іван Сірко, великий характерник», «Іван Сірко, славетний кошовий». Найважливішими **завданнями**, які ставляться перед нами, є простеження особливостей відтворення образу Івана Сірка в літературних текстах, усній народній творчості та аналіз історіографічного матеріалу про цю людину.

Питання визначення ідентичності і неповторності української душі, душі оборонця рідної землі і на сьогоднішній день залишається актуальним. Якщо на сьогоднішній день ґрунтовні дослідження фольклору дають можливість зрозуміти, яким бачили Івана Сірка українці, то робота з літературними текстами наразі триває. Досить виваженою і науково обґрунтованою є робота Наталії Рудакової «Художня трансформація образу козака в українській народній прозі» (2008), де вона охоплює усі сфери життя і діяльності козаків, описані у народному епосі, а також торкає цікавий аспект буття запорожців – існування серед них характерників.

Актуальність дослідження визначається дозрілою потребою з'ясування специфіки художнього моделювання образу Івана Сірка в українській літературі. Окрім того, один із аспектів проведеного дослідження зумовив потребу переосмислити систему історичних образів у ХХІ столітті, переоцінити бачення суспільно значущих процесів і явищ. Необхідно остаточно спростувати ті викривлення української історії, які сформувалися в радянській дійсності. Зокрема, коли постало питання про

перепоховання славетного героя, один із представників влади некомпетентно назвав Івана Сірка «петлюривцем»: «а до могили «ворога радянської влади», слід ставитися відповідно» [1, с. 526]. Тож такі твердження сучасна наука спростовує і висвітлює події доби козаччини без «совєтської» заангажованості.

Козацтво завжди привертало увагу українських і зарубіжних дослідників, які прагнули до всебічного аналізу цього феномена. У науці донині існує декілька теорій походження козаччини: етнічна розглядає козако-руський народ як особну етнічну групу; етимологічна виводить назву «козаки» від слів «коса», «коза», «козари» тощо, пов'язуючи виникнення козаччини зі староруськими часами. У козаччині вбачають українську народну стихію, аналогічну староруській (озброєна громада староруських часів із татарським іменем). М. Максимович у свою чергу відзначав, що початки козацької організації простежуються уже на початку XVI століття. С. Качала в роботі «Очерк истории юго-западной Руси» (1885) відзначав: «Безсумнівно, що в справі зовнішніх зносин держави боротьба козаків із татарами була захистом свободи, особистої, територіальної та майнової безпеки проти диких азіатів... Обороняючи Русь і Польщу, козаки разом із тим захищали від магометанства й усю Європу, що становить їх величезну заслугу в історії загальноєвропейської культури» [2, с. 297].

Українська історія – це дзеркало трагічної долі нашого народу, який володів знаннями, що були значно вищими за знання їхніх сучасників із інших етносів. І досі навколо українців, зокрема козаків, існує такий собі ореол містичності.

Це пояснюється побутуванням у народі оповідей про козаків, які мали надприродні сили і могли впливати і на своє життя, і на долю свого народу у битвах.

В українських легендах та переказах широко представлене явище характерництва. Серед козаків були в пошані так звані козаки-характерники (химородники (чаклуни), знахарі тощо). Вони вміли ховати і знаходити скарби, заговорювати рани, миттю переноситися з одного місця на інше, насилати на своїх ворогів сон і ману, перетворюватися на вовків та інших звірів, могли довго знаходитись під водою, ходити по воді, були невразливі до шаблі, вбити їх можна було тільки срібною кулею або гудзиком. Найвідомішими такими козаками були Іван Сірко, Семен Палій, Северин Наливайко, Максим Кривоніс, у XIX столітті такі здібності приписувалися уже ватажкові народного повстання Устимові Кармалюкові.

Сучасна українська література характеризується пошуками письменників у тематиці. Тому таке явище, як нове українське фентезі, характеризується тяжінням до славного минулого України та наданням цим подіям казковості. У творчості Тараса Завітайла є цілий цикл творів, у яких одним із головних героїв є козаки-характерники («В тіні янгола смерті», «Зброя вогню», «Діти Праліса»); Валерія та Наталі Лапікурів «Чарівна брама» та трилогія Володимира Рутківського «Джури козака Швайки», «Джури-характерники», «Джури і підводний човен». Побіжно характерники згадуються в романі Ярослави Бакалець та Ярослава Яріша «Із сьомого дна», а також Юрія Сороки «Іван Богун». Нещодавно до цього переліку долучилися твори Марії Морозенко про Івана Сірка, призначені для читання юнацької аудиторії.

З-поміж інших характерників найчастіше згадується ім'я Івана Сірка, овіяне славою, бо він не програв жодного бою. Після його смерті, за народними джерелами, козаки перемагали ворогів, виставляючи наперед відрізану руку Сірка.

Надзвичайна хоробрість і сила Сірка були засвідчені не тільки в українських джерелах. Польський хроніст Весп'ян Кохановський дав таку характеристику кошового: «Страшний він був в орді, бо був досвідчений у військових справах і відважний кавалер... гожий чоловік, вояцької натури і не боявся ані сльоти, ані морозу, ані сонячної спеки. Він був чуйний, обережний, терпляче зносив голод, був рішучий у

воєнних небезпеках. Влітку він перебував на порогах, а взимку – на українському пограниччі. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, бо раз у раз бився з татарами...» [3]. Українські історіографи, зокрема Юрій Мицик, давали йому таку характеристику: «...мав зріст 174 – 176 см, правильні риси обличчя, рівний ніс, на нижній губі з правого боку в нього була червона пляма. Сучасники вважали це знаком, даним Богом, щоб відрізнити його від звичайних людей...» [1, с. 517]. Не оминає цієї особливості його зовнішності М. Морозенко у повісті «Іван Сірко, великий характерник». Тільки в цьому випадку знак на його обличчі трактувався громадою як щось небезпечне – не від Бога, а диявола: «- Не плач, маленький, дай, витру тебе, як слід. Бачиш, ось червона пляма на нижній губі.

Аж раптом...

Ні, це не могло бути правдою. Немовля вхопило її за палець, притьмом всунуло його до рота і... вкусило.

Тоді молода повитуха обережно підняла верхню губку дитини і завмерла від подиву – по обидва боки тонесеньких ясен стирчали гострі різці.

- Він же із зубами! – прошепотіла та [молода повитуха. – *Л. Р.*] застережно.

- Нічого-нічого, кусатиме ними проклятих бусурманів. Родима пляма біля губи – Божий знак на те» [4, с. 11, 12, 13]. І далі: «Мій син народився на славу справу – біля правої губи має він особливу відмітку, родиму. Це Божий знак. І хто посягне на життя мого сина, мусить спершу позмагатися силою не з немовлям, а зі мною. А те, що має кілька зубів хлопчак від роду – хай і так, знаю, рватиме він цими зубами лютих бусурманів... Великою людиною стане. Не ховатиметься під спідницею, як роблять це «деякі козаки»!...» [4, с. 25]. Проте у Мерефі, де мешкали батьки Сірка, ходили різні чутки, уже з самого народження його боялися через свою темноту і неосвіченість: «Поміж людей обачним вужем повз шепіт: «Баба Килина – перша жертва того...», «Служниця втекла з хати, не хоче бавити дияволеня», «Кажуть, що воно пиріг вчора з'їло. Подумати тільки, день, як народилося, а жує, мов однорічне дитя», «Зуби – то перший знак лихого вбивці. Матимемо з ним велике зло», «Ой недарма ж Половчиха над ним плаче, сказано ж, горе, а не втіха»... [4, с. 21].

Щодо суто людських рис характеру Івана Сірка, то сучасники відзначили його розважливність, почуття високої гідності й водночас доступність, демократичність: «У побуті він був до аскетизму скромним і глибоко віруючим, не вживав міцних напоїв. На Січі жив у курені, їв разом з козаками з одного казана, носив, як і всі, простий одяг. Вважалося, що за своїми спартанськими звичками кошовий нагадував київського князя Святослава. Все, що здобувалося в бою, віддавав іншим. Жертвував на храми та монастирі. Гуманно ставився до бранців, відпускав без викупу на волю всіх немусульман, зокрема євреїв. За кривду, заподіяну полоненій туркені, татарці або черкешенці, міг навіть присудити до кари на смерть» [1, с. 517].

Дмитро Яворницький дав характеристику кошового: «І за характером, і за всіма своїми діями Сірко представляв собою тип справжнього запорожця. Він був хоробрий, відважний, завзятий, не завжди стійкий, не завжди вірний своїм союзникам; він любив іноді погуляти і добре підвипити і в хмелю показати свій козацький запал; він був схильний хвилинно захопитися новою думкою, новою справою, щоб потім відмовитися від власного наміру й прийти до цілком протилежного рішення... «Нужда закон змінює», – часто говорив Сірко, і, очевидно, діяв відповідно до свого улюбленого прислів'я» [3].

В літературних творах образ Сірка має фольклорне походження, адже змальовується не як історична постать, а як персонаж героїчного народного епосу, якому приписувалися різні надприродні здібності та таланти: «На учті я немало

дiзнався ...про того характерника Сiрка...Вiдважний, мов лев, i хитрий, як змiй... Говорили про Сiрка таке, що вiн у сорочцi народився, що зразу пiсля народження пирiжок зi столу почав гризти...» [5, с. 315].

Перша книга Марії Морозенко «Іван Сірко, великий характерник» в руслі народнопоетичної традиції розповідає про народження і молоді роки Івана, коли відбувалося його становлення і виховання козацьких якостей. Звичайно, твір сучасної авторки розрахований на сприйняття дітей середнього шкільного віку, а отже і мова твору проста і невимушена, і джерела, які письменниця використала, переважно фольклорного походження.

Характер Івана формувався iще в дитинствi, про що свiдчать побоювання матерi: «- В тобi, сину, немов двi часточки людини живе: одна часточка – це мiй лагiдний слухняний хлопчик, який маму i тата шанує, до порад дослухається, а iнша частка – це казна-що, тiльки й того, що люттю наповнене та непослухом. I цi двi часточки повсякчас змагаються мiж собою, краючи моє серце...

...все те, що вимовили материнськi вуста, не було для нього щойно вiдкритою таємницею. З найперших крокiв по землi вiн почував у собi двi дужi непоборнi сили – одна бездумно поривала до рвучкостi, а iнша – запобiжно зупиняла на мiсцi. Одна вабила, iнша оберiгала. Вiн метався помiж цих двох сил, не знаючи, до якої пристати» [4, с. 37–38].

Батькове виховання було безкомпромiсним, його хотiли бачити справжнiм козаком, який стоятиме i за себе, i за рiдних: «Iз малих лiт Іван Половець мав буйний норув. Тому й не дивно, що не раз на лобi носив гулi, а на тiлi – синцi. Заледве що зiп'явся на ноги, з такими щедрими «гостинцями» вiн часто-густо повертався iз вулицi, отримуючи вiд матерi жалiсть та картання, а вiд батька, на противагу, «на горiхи» та ще й сердите повчання:

- I що ти за козак, що даєшся до побиття?! Давай, сину, здачi, та так, щоби до твого чуба нiякi халамидники не потикалися бiльше» [4, с. 38–39].

Той образ, який подає авторка наскрiзь фольклорний, починаючи з тих звинувачень, якi кидали йому односельцi, звинувачуючи у вiдьомському походженнi. Таку властивiсть авторка пояснювала його призначенням, яке побачила у ньому стара повитуха Килина Морозиха, у чудi, яке трапилося з ним, коли в нiч на Івана Купала вiн знайшов квітку папоротi i почав розумiти мову тварин, у дружбi його iз вовком та конем, якi до останнього були йому вiрними товаришами. Той кiнь, який рятував його у найзапеклiшому бою, який був невразливий до куль i шабель. Його боялися так само, як i його господаря: «Характерник Сiрко, схрестивши долонi на грудях, стояв непорушно, не сходячи ани на крок iз мiсця, доки його вiрний кiнь не розчинився у просторi ночi. Коли ж звiдала почулося кiнське iржання, а затим негадано – тоскне вовче виття, вiн, обхопивши голову руками, сiв на траву» [6, с. 246].

У багатьох народних творах оспiвується побратимство козака та коня. Кiнь – не лише вiрний товариш у бурхливому козацькому життi, а й iстота, що може пророкувати смерть. Про це дуже добре свiдчать народнi легенди i перекази, присвяченi уславленому народному улюбленцю, непереможному запорозькому отаману Іванові Сiрку.

В українському фольклорі образи коня та козака тiсно переплiтаються, породжуючи специфiчну iстоту, подiбну до грецького мiфiчного кентавра. Людина-воїн i бойовий кiнь перебувають в особливому симбiотичному зв'язку, а головне їхнє завдання – перемога над ворогом [7, с. 125].

Зв'язок козака iз вовком-побратимом також неодноразово фiксувався у народнiй творчостi. Цей зв'язок сягає ще давнiх часiв, бо поняття характерника було

безпосередньо пов'язане із вовком. У легендах найдавніших часів згадується назва воїна-звіра. Важливу роль у релігійному світогляді чоловічих таємничих військових громад відігравав образ тотема звіра-хижака (часто зустрічається згадка саме вовка, перевертня, вовкулаки). Напевно вовк в уявленні людей уособлював у собі всі якості, які повинен був мати воїн – витривалість, хоробрість, уміння боротися до останнього подиху.

Культи воїна-вовка відомий був і на території України. Уперше зображення такого воїна з'явилося на кам'яних антропоморфних стелах Північного Причорномор'я у III тис. до н.е., де жили найдавніші індоєвропейці. Пізніше це явище стало відоме і на території Київської Русі, і зрештою відтворилося в українській народній прозі доби козаччини.

У легендах про козаків-характерників велися оповіді про те, що хлопчик, який потрапляв на навчання до волхвів, отримував собі друга – вовка, з яким далі опановував таємниці характерництва. У деяких оповідях йдеться про те, що самі козаки могли перетворюватися на вовків і через це їх називали вовкулаками. У Івана Сірка був такий друг (у творі «Іван Сірко, великий характерник»), але під час навчання його було необережно вбито, за що майбутній характерник дуже карався.

У творі «Іван Сірко, славетний кошовий» головний герой – уже досвідчений козак, який володіє таємними знаннями та прославився як завзятий козак. Офіційна історіографія характеризувала його діяльність як завзяту боротьбу з ворогами українського народу – Кримським ханством і Туреччиною, проте «Сірко іноді випускав з поля зору проблеми загальноукраїнського масштабу. Його політичний світогляд був дещо обмеженим.

Так, зокрема, він недооцінював діяльність гетьманів, які прагнули утвердити Українську державу, і мимоволі шкодив їхнім важливим планам» [1, с. 518].

Як і Іван Богун та багато інших представників козацької верхівки, він болісно сприйняв смерть Богдана Хмельницького, якого дуже поважав і був поряд із гетьманом у багатьох звияжних битвах. Він відчував, що ця смерть стала трагедією для України, бо почалася боротьба за владу, що не покращувала життя народу. Його боротьба була спрямована проти турків, які зрештою його боялися і поважали. Султан захоплювався і дивувався його порядності (хоч і ненавидів його). Діяльність Кармалюка оцінювалася як позитивно, так і негативно. При цьому неважко помітити (це спостерегли письменники, історики і навіть тогочасна влада), що народ цілком довіряв йому): «Чув, що поляки вдавалися до підкупу. Дурноголові шляхтичі не відали, що золоті червінці та коштовні прикраси – для цього гяура ніщо. Кажуть, він засміявся в очі піднощикам дарів: «Я не баба, щоб носити всілякі брязкальця». І летіли пріч монети й золоті ланцюжки. А за ними й голови шляхтичів» [6, с. 202].

Свої характерницькі здібності Іван Сірко проявляв у бою. Боротьба козаків-характерників із ворогом вважалася вершиною бойового мистецтва. У народній пам'яті характерництво овіяне нев'януchoю славою, ореолом легендарності. Деякі запорожці настільки розвивали свою внутрішню енергію, потенціал і досягали таких незвичайних успіхів у цьому, що чимало сучасників були переконані, що в козаків «вселялися» якісь надприродні сили. Козаки-чаклуни, скажімо, володіючи певними прийомами впливу на психіку ворога, «зачаровували», «заворожували» його, вивідуючи при цьому військові таємниці тощо: «Це – страшний чоловік (Іван Сірко. – Л. Р.). Він знає те, чого ніхто з-поміж людей не відає. Бачив я сам, на шиї своїм воїнам понавішував захисні амулети, що на них густо нанизані якісь бульбочки. Ці бульбочки рятують від голоду і спраги, допомагають проходити під водою та зачайтись у непрохідному болоті. Навіть сліпці поряд із ним – відчайдушні та непохитні... Навіть і кінь, що носить гяура-Сірка на собі,

навчений виносити свого господаря з найлютішої січі...» [6, с. 202–203].

Козаки-характерники вміли залякати супротивника, переконати його в своїй нездоланній силі, непереможності, в тому, що їх не вражає ні куля, ні шабля, ні вода чи вогонь. Вороги нерідко вірили, що серед козаків були такі, які голими руками могли брати розпечені ядра чи вміли «обходити» кулі та ін. Характерники справді могли непоміченими проникнути у ворожий табір, наробити там лиха і неушкодженими повернутися назад.

Крім того, що характерники були чудовими воїнами, вони також були і знахарями, уміли лікувати рани, мали зв'язок з силами природи. Зокрема місяць впливав не лише на магнітне поле планети, а й на людську психіку. Згідно з певними фазами місяця наші предки розпочинали роботу на полях. Із місячними фазами пов'язане й збирання лікарських рослин у народній медицині, котре повністю підтверджується нині сучасною наукою. У науці дотепер відоме таке явище, як лунатизм. Відомо, що під час повного Місяця магнітні хвилі впливають на стан людей і тварин не лише вночі, а й удень, а для Івана Сірка це був час, коли він отримував певні знання: «Як зачарований, дивився Сірко на це диво: посеред міриадів зірок сяяв повний місяць, поволі прихилиючись до землі. Вражений чоловік відступив на крок і відразу ж почув тихий сплеск води... Сірко роззирнувся: він стояв у невеликому круглому озерці, що невідь-звідки розлилось під його ногами...» [6, с. 70].

Козацькі характерники знали таємниці цих явищ і вміли користуватися місячними фазами для входження в змінений стан свідомості. Наприклад, як зазначає Н. Рудакова, поранених козаків лікували, вводячи їх у гіпнотичний транс (при цьому їм не дозволяли спати), і співаючи певні пісні. Це давало змогу робити складні операції: витягати кулі з тіла чи складати переламані кістки, не використовуючи при цьому знеболення. Саме ці знання дозволяли козакам «напустити ману» (туман) і на ворогів, а часом так їх загіпнотизувати, що ті, мов вівці, покійно йшли за січовиками. Для цього існували спеціальні замовляння, використовувалося виття по-вовчому, крик пугача тощо.

Такою дивною, як і життя, була і смерть Івана Сірка. Проживши довге життя, він відчував наближення своєї смерті і в останні дні найприємнішим для нього місцем була пасіка, яка приносила йому спокій і давала можливість проаналізувати своє життя.

Із переказів дізнаємося, що після смерті Сірка запорожці сім літ возили перед військом його відрубану правицю, що допомагала перемагати супротивника. В одному з творів міститься свідчення про те, що в цій руці легендарного кошового був затиснутий меч. Хто знайде руку і візьме меч, той назавжди залишиться нездоланим. За легендою, той, хто хотів отримати силу Сірка, повинен був три ночі носити землю на його могилу.

В інтерпретації Марії Морозенко Іван Сірко залишив такий заповіт: «Бог свідок, що ніколи не бажав я руйнувати мою Батьківщину; не хвалячись правду кажу, що всі мої діла спрямовані на те, щоб робити шкоду нашим ворогам, бусурманам. І як я помру, то одберіть у мене праву руку і носіть її сім років; хто буде мою руку носити сім літ, той володітиме нею все одно, як я сам володів би; а де трапиться вам яка пригода, де вас нещасна хвиля спобіжить: як на воді, то кидайте руку у воду – і хвиля втишиться, як на землі – не буде вам ніякої прикrostі; а після семи років поховайте її в мою могилу. І хто буде ту могилу шанувати, братиме навкруги землю та могилу обсіпатиме, то я його сам своєю силою буду обдаровувати» [6, с. 260–261].

Доба українського козацтва – це період найбільших звершень, час піднесення нації. Ім'я Івана Сірка вписане в історію нашої держави. На відміну від інших історичних персоналій, що стали об'єктом змалювання в художніх текстах, немає жодного твору, в якому б І.Сірко був представлений у негативному плані. Жодним

своїм вчинком він не заплямував своєї честі, бо був справедливий до побратимів і рішучий у бою з ворогами. Художні твори про Івана Сірка, запропоновані сучасному читачеві, заґрунтовані на фольклорному матеріалі, де кошовий представлений як ідеальний герой, визволитель рідного народу.

Список використаної літератури

1. Апанович О. М. Козацька енциклопедія для юнацтва: кн. ст. про іст. буття укр. козацтва / О. Апанович; упорядкув., текстол. підготов. О. Яремійчук; наук. ред., авт. післямови Ю. Мицик. – К.: Веселка, 2009. – 719 с.
2. Качала С. Очерк истории юго-западной Руси / С. Качала // Киевская старина. – 1885. – № 2. – С. 295–297.
3. Іван Сірко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://svoboda-vo.at.ua/publ/ivan_sirko/1-1-0-67.
4. Морозенко М. Іван Сірко, великий характерник / М. Морозенко. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2010. – 166 с.
5. Бакалець Я. Із сьомого дна / Я. Бакалець, Я. Яріш. – Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2011. – 400 с.
6. Морозенко М. Іван Сірко, славетний кошовий / М. Морозенко. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2013. – 266 с.
7. Рудакова Н. І. Художня трансформація образу козака в українській народній прозі: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.07 «Фольклористика» / Н. І. Рудакова. – К., 2007. – 179 с.

Стаття надійшла до редакції 27.10.2013

L. V. Romanenko

FIGURE OF IVAN SIRKO IN UKRAINIAN LITERATURE (based on materials of works of M.Morozenko «Ivan Sirko, a great kharakternyk», «Ivan Sirko, a renowned colonel»)

This paper reveals peculiar features of interpreting Ivan Sirko's personality in the works of Mary Morozenko «Ivan Sirko, a great kharakternyk », «Ivan Sirko, a renowned colonel». The article aims to outline the features of artistic vision of cossack realities as well as to appeal to mystical forces, which helped the cossacks to defeat their enemies. The author highlights peculiar features of this character in fiction and historical sources.

Keywords: kharakternyk , colonel, image, poetics, fiction.